

بررسی اثر سیستم‌های شکل‌زا بر مورفولوژی حوضه‌های آبریز ایران

لیلا گلوسی مختاری: استادیار ژئومورفولوژی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران*

وصول: ۱۳۹۲/۹/۱۴ پذیرش: ۱۳۹۳/۳/۱۹، صص ۲۳۸-۲۲۵

چکیده

در این مقاله نتایج مقایسه سیستماتیک بین مورفولوژی حوضه‌های آبریز برای پیش بینی تغییر شکل این حوضه‌ها در طی مراحل رشد ارائه شده است و مهمترین شالوده ای که بر مبنای آن اندازه گیری‌های مربوط به شکل حوضه‌ها انجام پذیرفته طبقه بندی ایران به چهار سیستم شکل‌زا بوده است تا نقش و تأثیرگذاری این سیستمها در به وجود آمدن روابط هویت‌زا در حوضه‌ها مورد ارزیابی قرار گیرد. به این منظور، در هر یک از چهار سیستم شکل‌زای موجود در ایران (سیستمهای رطوبتی، برودتی، حرارتی و حرارتی- رطوبتی) ده حوضه آبریز انتخاب شد و در ابتدا از نمایه‌های گراولوس و ضریب دایره ای برای بررسی مورفولوژی حوضه‌ها استفاده گردید. سپس رابطه بین طول رودخانه اصلی و مساحت حوضه در چهارچوب قانون هک در هر گروه از حوضه‌ها در قالب مدل‌های رگرسیونی بررسی شد. نتایج به دست آمده حاکی از وجود روابط آلومتریکی بین دو مؤلفه طول رود اصلی و مساحت حوضه در سیستمهای شکل‌زا بود. همچنین شکل این توابع به عنوان شاخصی برای نوع اثر فرایند غالب در محیط (فرسایش رودخانه ای) در نظر گرفته شد، بنابراین توان معادله هک به عنوان شاخص اثر سیستم‌های شکل‌زا بر حوضه‌های آبریز مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهند حوضه‌ها در هر یک از سیستمهای شکل‌زا بطور متفاوتی دچار فرسایش می‌شوند و مقایسه توانهای معادله هک نشان داد که بیشترین میزان کشیدگی در شکل حوضه‌ها در طی زمان در سیستم شکل‌زای حرارتی- رطوبتی روی می‌دهد و بنابر معادلات بدست آمده این میزان کشیدگی در طی مراحل رشد افزایش نیز خواهد یافت و بیشترین میزان کروی بودن حوضه‌ها در حوضه‌های آبریز واقع در محدوده رطوبتی مشاهده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: حوضه‌های آبریز، آلومتری، قانون هک، سیستمهای شکل‌زا

مقدمه

(رامشت، ۱۳۸۸) و براساس چنین ویژگی‌هایی حوضه‌های آبریز را سیستم‌های ژئومرفیک یا ژئوسیستم‌های آبی لقب داده اند. این مفهوم می‌تواند ژئومورفولوژیست‌ها را با مفهوم سیستم در زیست‌شناسی نزدیک نموده و بر این اساس انالوگی ساختاری را در به کارگیری مفهوم آلومتری در ژئومورفولوژی مورد استفاده قرار دهند. مفهوم آلومتری در زیست‌شناسی کاربرد وسیعی داشته و

حوضه‌های آبریز اساسی‌ترین واحدهای طبیعی در مقیاس منطقه ای به شمار می‌روند که استقلال و هویت تعریف شده ای دارند و یکپارچگی و استقلال در مرزهای تبادل انرژی و ماده در آنها تا اندازه ای مورد تأکید است. اهمیت کاربردی مطالعات ژئومورفولوژی در شبکه‌های زهکش بیشتر به ارتباط طبیعی بین عوامل این سیستم سازمند مربوط است

لایکو^۱ به صورت یک قانون توانی و مختصات لگاریتمی برای تشریح ارتباط بین اندازه مغز و بدن در پستانداران ارائه شده بود (Gayon, 2000). در ۱۹۴۹ نورمن نول^۲ دیرینه‌شناس، مقاله مهمی را در رابطه با اندازه نژادی در بی مهرگان در ژورنال تحول به چاپ رساند. پس از وی، استفان گلد^۳ مهمترین مقالات خود را در مورد آلومتری بین سالهای ۱۹۶۵ و ۱۹۷۱ منتشر کرد (White and Gould, 1965). گلد (۱۹۷۱) آلومتری را به عنوان اصطلاح عمومی برای تمام ارتباطات، دینامیک یا استاتیک که توسط تابع نمایی برازش داده می‌شوند (و شامل تغییر شکلی که با افزایش سایز رابطه دارد می‌شود) به کار برد.

آلومتری در ژئومورفولوژی رودخانه‌ای نیز به کار گرفته شده است. مثلاً لئوپولد و مادوک (۱۹۵۳) منحنیهای لگاریتمی عرض رودخانه، عمق و سرعت را در برابر دبی تهیه کرده‌اند. نوردبک این روابط را بین محیط و مساحت حوضه، طول حوضه و مساحت آن و بین طول مآندر و عرض کانال در مورد حوضه‌های زهکشی بالغ مورد استفاده قرار داده است. تلاش‌های ولدنبرگ (۱۹۶۶) نشان داد که قانون اصلی آرایش زهکشی هورتون (۱۹۴۵) و نتایج حاصل از همه تحقیقاتی که پیرامون تعادل لندفرم بدست آمده بود، همگی بیانی از آلومتری در لندفرمها بوده است. وی طی مقایسه قوانین هورتون با رشد آلومتری و تعادل در سیستم‌های باز با مطالعه رابطه دبی و مساحت و نیز دبی و نسبت انشعاب و همچنین دبی در برابر رتبه رود به این نتیجه رسید که قوانین هندسه رودخانه که

استفاده از روابط آلومتری در فیزیولوژی نزدیک به دوپست سال قدمت دارد (West and West, 2012). این مفهوم به معنای مطالعه تغییرپذیری رشد قسمتی از یک ارگانیزم در مقایسه با رشد کل ارگانیزم یا نسبت به تغییرات سایر بخشهای آن است (Bull, 1975) و به صورت "یک اصطلاح کلی برای تمام ارتباطات دینامیک یا استاتیک در بر گیرنده تغییر شکل وابسته به افزایش اندازه" تعریف می‌شود (Mosley and Parker, 1972) روابط آلومتری معمولاً از توابع توانی پیروی کرده و بصورت کلی به شکل $y = ax^b$ بیان می‌شود. با چنین قیاسی شرایط تبیین آلومتری در حوضه‌های آبی فراهم می‌آید و با توجه به حوزه دانشی که این مباحث در آن مطرح میشود یعنی ژئومورفولوژی، اصطلاح ژئوآلومتری توجیه مناسبی پیدا می‌کند.

برای اولین بار مفهوم رشد آلومتری توسط اسنل در سال ۱۸۹۱ عنوان شد و در دهه ۱۹۳۰ و اوایل دهه ۱۹۴۰ بعضی از زیست‌شناسان با این عقیده که برازش یک تابع نمایی با داده‌های رشد بیولوژیک می‌تواند قانونی را در مورد چگونگی وقوع رشد برقرار سازد، درگیر بودند. طرفدار اصلی این نگرش سرجولیان‌هاکسلی به طور ناگهانی تلاشهای قبلی اش را ترک کرد و روش تجربی مورد استفاده توسط زیست‌شناسان مدرن را پذیرفت (Mosley and Parker, 1972). بحث‌هاکسلی (۱۹۳۲) در کتابش تحت عنوان "مسائل رشد نسبی" توجه بسیاری را به خود جلب کرد. در اصل، اصطلاح آلومتری را جولیان‌هاکسلی و جرج تیسیر در ۱۹۳۶ ابداع کردند (Huxley and Teissier, 1936). اما پیش از آنها در سالهای ۱۸۹۷ و ۱۸۹۸، فرمول مشابهی توسط دوبوآ و

1 Dubois and Lapicque

2 Norman Newell

3 Stephen Jay Gould

نسبت به سیرک‌های کوچک دارند و ابعاد عمودی آنها آرامتر از ابعاد افقی افزایش می‌یابد. مختاری و همکاران (۱۳۸۶) نیز وجود نسبت‌های آلومتریکی را بین مساحت مخروط افکنه‌ها و مساحت حوضه‌ها برای اشکال مختلف مخروط افکنه‌ها در اطراف توده کوهستانی میشوداغ نشان داده‌اند. ولینسکی و همکاران (۲۰۱۰) برای تحلیل مقیاس‌گذاری آلومتریکی در رشد دلتاها از یک مجموعه داده‌ها استفاده کردند که به تحول دلتاها سندیت می‌دهد. آنها از شبیه‌سازی سربهای زمانی دلتاهایی در مقیاس میدانی، عددی و آزمایشی برای استخراج قانونی که رشد دلتاهای رودخانه‌ای را مدیریت می‌کند استفاده کردند.

در بررسی‌های ژئومورفولوژیک و تطبیق مفهوم ژئوآلومتری، حوضه آبریز، کلی واحد در نظر گرفته شده و اجزا آن شبکه‌های زهکش، شیب، طول حوضه، عرض حوضه و دیگر متغیرهای متریک آن تلقی میشود. لذا محققان سعی نموده‌اند بین این عناصر و عناصری که بیان‌کننده کلیت در حوضه‌های آبی است روابط و نسبت‌های خاصی را بیان دارند که از آن جمله قانون هک را می‌توان نام برد.

هک (۱۹۵۷) کاربرد یک تابع توانی را در رابطه طول و مساحت برای رودخانه‌های دره شانندو^۴ و کوههای مجاور در ایالت ویرجینیا اثبات کرد. وی معادله زیر را برای این ناحیه استخراج نمود:

$$l = 1.4 a^{0.6} \quad (1)$$

توسط هورتن و استرالر مطرح شده است در حقیقت بیان لگاریتمی ارتباط بین عناصر یک حوضه است و می‌تواند بیانگر مفهوم آلومتری در یک سیستم باشند. ویلیام بال (۱۹۷۷ و ۱۹۷۵) تمام این قبیل ارتباطات را تحت عنوان ارتباطات آلومتریکی گروه بندی کرده است. وی همچنین رابطه آلومتریکی را برای تشریح ارتباط بین مساحت مخروط افکنه و مساحت حوضه آبریز مربوط به آن معرفی نمود. موزلی و پارکر (۱۹۷۲) با شبیه‌سازی آزمایشگاهی یک حوضه آبریز در دانشگاه کلرادو به جمع‌آوری داده‌های خاص از یک سیستم زهکشی پرداختند و در نهایت مجموع طول آبراهه‌ها در زیرحوضه انتخابی را در برابر مجموع طول زهکش‌های کل حوضه به عنوان تابعی از زمان مورد بررسی قرار دادند. اولیفانت (۱۹۸۱) یک تحلیل قیاسی از فرایندهای مسؤل تشکیل سیرک انجام داد که منجر به مدلی شد که توسعه سیرک را در طی زمان تشریح می‌کند.

هیکسون و هچت^۱ (۱۹۹۱) از مدل آلومتری برای تعیین ارتباطات متغیرهای ژئومورفیک برای رودخانه یوزمیت استفاده کرده و نشان دادند که با استفاده از مساحت حوضه آبریز به عنوان متغیر مستقل، پیش بینی نسبتاً دقیقی از طول کلی باتلاق، مساحت آن و متوسط دامنه‌ماندر در یک حوضه آبریز امکانپذیر است.

اوانز^۲ (۲۰۰۹) و میندرسکو^۳ و اوانز (۲۰۱۴) در مورد توسعه آلومتریکی سیرک‌های یخچالی به این نتیجه رسیدند که سیرک‌های بزرگ، شیب‌گرادیان متفاوتی

¹ Hickson and Hecht

² Evans

³ Mindrescu

⁴ Shenandoa

عناصر اقلیمی نبوده بلکه در قالب سیستم‌های مؤثرتری که در اصطلاح به آن‌ها سیستم‌های شکل‌زا گفته می‌شود عمل می‌کنند. ایران از این دیدگاه به چهار سیستم بزرگ شکل‌زا تقسیم شده که عناصر اقلیمی مانند رطوبت، بارش، دما و ... وقتی در قالب این چهار سیستم قرار می‌گیرند به نحوی خاص عمل می‌نمایند و عملکرد این عناصر در این گروه‌های شکل‌زا یکسان نیست.

به عبارت دیگر وزن و ترکیب پارامترهای تعریف کننده هر اقلیم (دما، بارش، رطوبت نسبی، ...) باید به حدی برسد (آستانه‌ها) تا آن اقلیم توانایی لندفرم سازی را پیدا کند (انتظاری، ۱۳۹۰). وقتی یک اقلیم در پهنه ای به آستانه لازم برای فرم زایی رسیده باشد، دیگر یک اقلیم نیست، بلکه به یک سیستم شکل زای اقلیمی تبدیل شده است. در چارچوب مرزی سیستم‌های شکل‌زا به غیر از وجود تشابه فرمی، تشابه فرایندی هم حاکم است. به بیان ساده تر همانطور که در یک سیستم شکل‌زا پدیده‌های مشخصی تشکیل شده اند، فرایندهایی که اشکال مشخص سیستم را تعریف کرده اند نیز باید مشخص بوده و پیرو ویژگی‌های زمین ریخت شناختی و اقلیمی آن سیستم باشند.

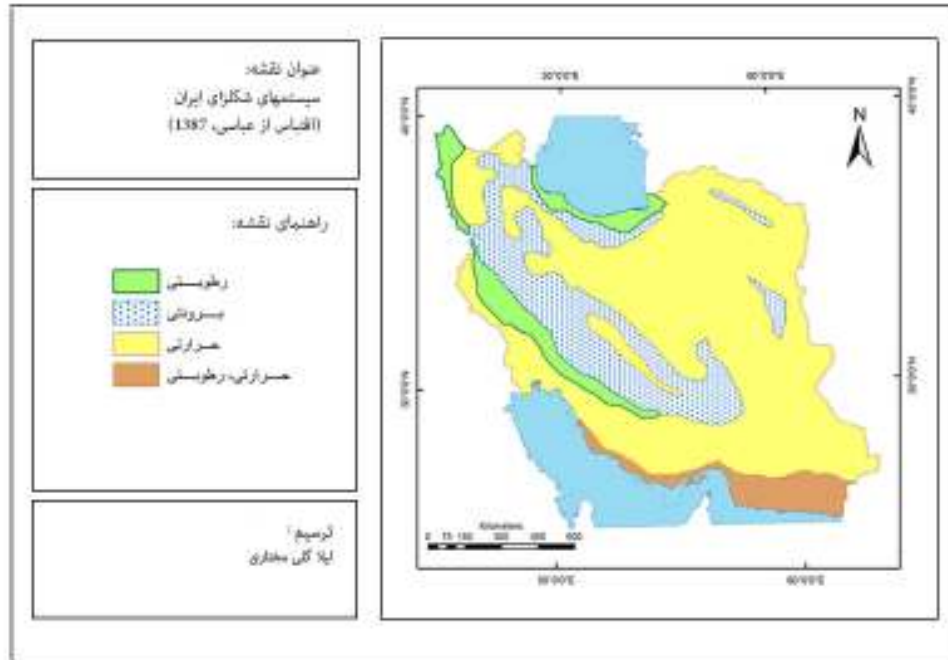
در اینجا بر اساس طبقه بندی پیشنهاد شده توسط عباسی (۱۳۸۷) که علاوه بر کلاسهای مورد استفاده در طبقه بندیهای قبلی، سیستم حرارتی-رطوبتی را نیز در بر می‌گیرد، سیستمهای شکل‌زای ایران معرفی می‌شوند (شکل ۱).

معادله ۱ به صورت $l \propto a^h$ و $h > 0.5$ با نام قانون هک شناخته می‌شود (Rigon et al., 1996). بدین صورت که بین مساحت حوضه (a) و طول رودخانه اصلی حوضه (l) رابطه ۲ بدست آمده است:

$$l \propto a^h \quad (2)$$

در این معادله توان h از تحلیل رگرسیون لگاریتم متوسط طول رود اصلی در حوضه‌هایی با مساحت a در برابر لگاریتم مساحت این حوضه‌ها به دست می‌آید و بطور تجربی مشخص شده است که مقدار h بین ۰/۵ تا ۰/۷ است (Dodds and Rothman, 2000). قانون هک به عنوان تجلی یک مفهوم بنیادی در ژئومورفولوژی مطرح است و مفهوم آلومتری را دربر می‌گیرد.

وجود روابط آلومتریک در حوضه‌های آبریز نشان می‌دهد که روابط موجود بین اجزاء در این سیستمها به صورت خطی نیست و این حوضه‌ها در حین رشد به دلایلی تغییر شکل می‌دهند. در اینجا این سوال مطرح است که چه عاملی سبب تغییر در شکل حوضه‌ها می‌شود؟ اثر توپوگرافی در شکل‌گیری حوضه‌ها پوشیده نیست اما به نظر می‌رسد عوامل دیگری در این قضیه دخیل باشند. از آنجایی که ماهیت اشکال و فرایندهای بیرونی زمین اساساً تابع شرایط اقلیمی حاکم بر یک ناحیه در طی زمان می‌باشد (زمردیان، ۱۳۸۷)، یکی از عوامل مؤثر در شکل‌زایی ژئومورفولوژی، اقلیم است اما بر اساس نظر عباسی (۱۳۸۷) فرایندهای ژئومورفیک تنها معلول

شکل ۱: سیستمهای شکل‌زای ایران (اقتباس از عباسی، ۱۳۸۷)

سیستم شکل‌زای برودتی: در مرزهای این سیستم شکل‌زای آب و دمای پایین از عناصر اصلی فرم‌زایی اقلیمی در آن به شمار می‌روند. این سیستم که حدود ۲۲ درصد از وسعت کشور را در بر گرفته به چهار ناحیه مستقل تقسیم می‌شود. بزرگترین ناحیه این سیستم شامل بخش وسیعی از ارتفاعات زاگرس در جنوب، مرکز، غرب و شمال غرب ایران و همچنین ارتفاعات مرز شمالی زون ساندچ سیرجان یعنی کوه‌های ایران مرکزی می‌گردد. بخش شمالی سیستم شکل‌زای برودتی روی ارتفاعات البرز مرکزی مستقر است. دو ریز پهنه دیگر از این سیستم بخشی از ارتفاعات شمال شرق و شرق کشور را در بر گرفته است.

سیستم شکل‌زای حرارتی: این سیستم شامل حدود ۶۸ درصد مساحت کشور است. در این اقلیم فاکتور

سیستم شکل‌زای رطوبتی: این سیستم شکل‌زای شامل آن بخش از کشور است که به دلیل میانگین نسبی بالای بارش آب بیشترین نقش فرم‌زایی را به عهده دارد. سیستم شکل‌زای رطوبتی شامل دو بخش مشخص یکی در شمال کشور در سواحل دریای مازندران و دیگری به صورت نوار روی ارتفاعات زاگرس چین‌خورده مستقر است و در مجموع حدود ۵ درصد مساحت ایران را در بر گرفته است. پوشش جنگلی از جمله ویژگی‌های مهم این سیستم است. در بخش شمالی این سیستم آب به دو صورت جاری و ساکن در قالب فرم‌زایی رودخانه‌ای و ساحلی سطح زمین را آرایش می‌دهد، اما در بخش جنوبی آن آب فقط در قالب روانابها به ایجاد پدیده‌های ژئومورفولوژیک مشغول است.

حاضر، این رابطه در حوضه‌هایی با سیستم‌های شکل‌زای متفاوت مورد مقایسه قرار می‌گیرد. به این ترتیب که ابتدا ۴۰ حوضه در سیستم‌های شکل‌زای متفاوت حاکم بر ایران انتخاب شدند (در هر سیستم ۱۰ حوضه). این کار در راستای بررسی آلودگی بصورت استاتیک انجام پذیرفت زیرا به دلیل این که تغییرات در حوضه‌های آبریز در زمانهای بسیار طولانی صورت می‌گیرد، امکان اندازه‌گیری مستقیم تغییرات حوضه‌ها در این دوره‌های طولانی وجود ندارد و فقط در اشکالی مانند تپه‌های ماسه‌ای بادی (Evans, 2012) که به سرعت تغییر می‌کنند قابلیت مشاهده مستقیم رشد وجود دارد. بنابراین از حوضه‌هایی که در مراحل مختلف رشد قرار دارند استفاده گردید.

اولین معیار برای انتخاب حوضه‌های آبریز قرار گرفتن بخش اعظم آنها در سیستم شکل‌زای مربوطه بوده است. این امر در برخی از سیستمها از جمله سیستم حرارتی-رطوبتی با محدودیت مواجه بود و تقریباً حداکثر تعداد حوضه قابل انتخاب همان ۱۰ حوضه بودند البته این حوضه‌ها همگی بطور کامل در سیستم مربوطه جای دارند. همینطور تلاش شد ابعاد حوضه‌ها با یکدیگر متفاوت باشند تا مراحل رشد یک حوضه را تداعی کنند و مفهوم آلودگی استاتیک را در بر داشته باشند. همچنین پراکنش مناسب در سیستمهای مربوطه (برای سیستمهایی با امکان انتخاب گسترده حوضه‌ها) از موارد مهم در گزینش حوضه‌های مورد نظر بوده است.

سپس رابطه بین جریان اصلی و مساحت حوضه مورد بررسی قرار گرفت. به این صورت که در هر سیستم شکل‌زای توان معادله‌ها برای رابطه طول رود

اقليمی اصلی که بر روی ژئومورفولوژی اثر می‌گذارد باد، باران‌های سیل آسا و گرم شدن بیش از حد سنگ‌ها است. این سیستم بزرگ شامل یک بخش بزرگ در شمال غرب، مرکز، شمال شرق، شرق، جنوب شرق، جنوب و جنوب غرب کشور و یک بخش کوچک یعنی چاله‌های زون سندج - سیرجان می‌باشد.

سیستم شکل‌زای حرارتی - رطوبتی: در جنوب شرق کشور، حفاصل ارتفاعات مکران و سواحل دریای عمان و همچنین باریکه‌ای از اراضی ساحلی خلیج فارس در شمال تنگه هرمز تا حدود شهر بوشهر جزء پهنه شکل‌زایی این سیستم به شمار می‌رود که شامل حدود ۴ درصد وسعت ایران است. وجود بارش‌های بهاره و تابستانه که از ویژگی‌های اقلیمی جریانات موسمی هندوستان به شمار می‌رود، سبب ایجاد نوع ویژه‌ای از اشکال رودخانه‌ای و آبرفتی در اراضی این سیستم شده است (عباسی، ۱۳۸۷).

بر این اساس بررسی روابط آلودگی در چهارچوب قانون هک در این چهار سیستم شکل‌زای هدف این تحقیق را شکل می‌دهد.

روش شناسی

محققان بسیاری فعالیت‌های خود را بر روی بررسی قانون هک در حوضه‌های آبریز متمرکز نموده‌اند و نتایج گوناگونی را در محدوده این رابطه تعریف شده به دست آورده‌اند. اما تفاوت تحقیق حاضر با کارهای قبل در این است که مطالعاتی که تاکنون بر روی قانون هک انجام شده بیشتر معطوف به بررسی این روابط در حوضه‌هایی با اندازه‌های متفاوت بوده است یعنی تغییر توان معادله را در ابعاد متفاوت حوضه مورد مطالعه قرار می‌دادند در حالی که در بررسی

انتخاب شدند و مساحتی بین ۲۳۸/۷ تا ۳۱۸۲/۶ کیلومتر مربع داشتند.

حوضه‌های برودتی ایران: این حوضه‌ها در سیستم شکل‌زایی برودتی به شکلی انتخاب شدند که تا حد ممکن بیشترین وسعت آن‌ها در این سیستم قرار گیرد تا برآورد کاملی از ویژگی‌های این نوع حوضه‌ها به دست آید. مساحت حوضه‌های انتخابی از ۷۹۵/۳ تا ۸۵۵۳/۱ کیلومتر مربع متغیر بود.

حوضه‌های حرارتی ایران: در انتخاب حوضه‌های انتخاب شده در محدوده سیستم شکل‌زایی حرارتی سعی بر این بود که این حوضه‌ها در قسمت‌های مختلف این محدوده پراکنده باشند و تا حد ممکن دارای ابعاد متفاوت باشند تا نمونه‌گیری تقریباً کاملی از انواع حوضه‌ها در این محدوده به دست آید. مساحت این حوضه‌ها از ۲۲۱۲/۴ تا ۴۷۱۵/۶ کیلومتر مربع متغیر بود.

حوضه‌های حرارتی-رطوبتی: حوضه‌های حرارتی-رطوبتی در سواحل جنوب ایران با مساحت‌های حداقل ۱۲۴۲/۵ و حداکثر ۱۲۶۶۳/۷ کیلومتر مربع انتخاب شدند (شکل ۲).

اصلی و مساحت حوضه به دست آمد و محدوده اطمینان برای این توانها معین شد. سپس این محدوده برای اطمینان از آلودگی بودن مورد بررسی قرار گرفت و پس از اثبات وجود رابطه آلودگی در این معادلات، به منظور مقایسه اثر سیستم‌های شکل‌زای چهارگانه ایران بر شکل حوضه‌های آبریز، توان معادله هک به عنوان شاخص اثر سیستم‌های شکل‌زا در نظر گرفته شد. در این زمینه سعی شد هر حوضه تا حد ممکن بطور کامل در سیستم شکل‌زایی مربوط به خود قرار داشته باشد تا تحلیلها از دقت بالایی برخوردار باشند. داده‌های مورد استفاده در این قسمت از مدل رقومی ارتفاعی^۱ ایران استخراج شدند.

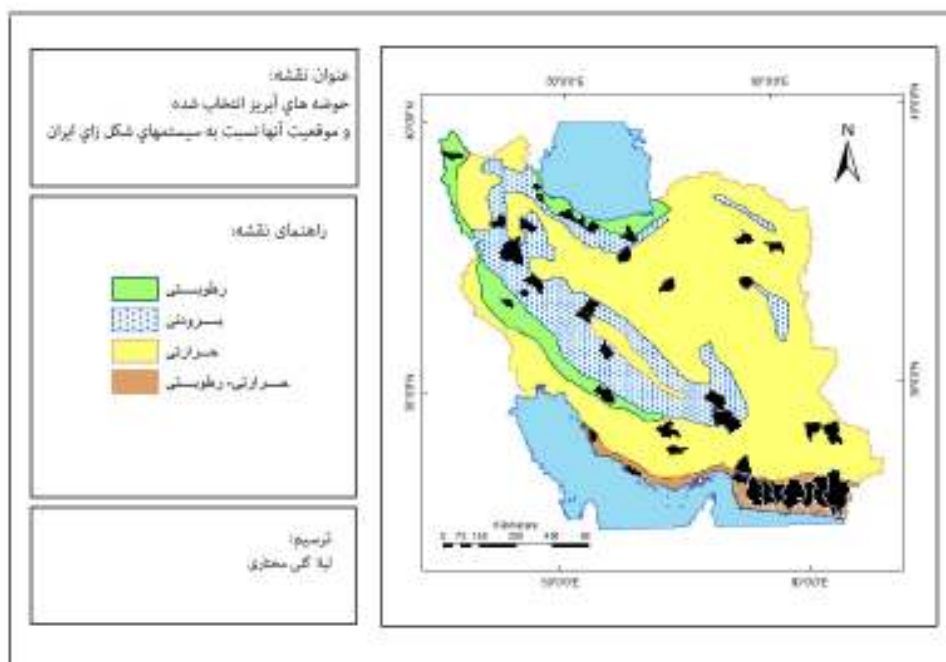
متغیرهای مورد بررسی شامل موارد زیر بودند:

- طول رود اصلی که بنا به تعریف، آبراهه ای است که بلندترین طول را در حوضه داشته باشد (علیزاده، ۱۳۸۳) و زهکش اصلی حوضه را شکل دهد. این متغیر پارامتر مورفولوژیکی مهمی برای تعیین مساحت حوضه و تراکم زهکشی و ناهمواری قلمروهاست. طول رود اصلی توسط افزونه آرک هیدرو در محیط GIS با استفاده از لایه‌های جهت جریان و تجمع جریان با آستانه سلولی ۱۰۰ استخراج شد.

- مساحت حوضه، حوضه‌های مورد نظر پس از بررسی موقعیت آن‌ها در سیستم‌های شکل‌زای مربوطه استخراج شدند و مساحت آن‌ها اندازه‌گیری گردید.

حوضه‌های رطوبتی ایران: این حوضه‌ها در منطقه رطوبتی در شمال ایران و نیز در منطقه جنگلی زاگرس

¹ Digital Elevation Model (DEM)

شکل ۲: نقشه حوضه‌های آبریز انتخاب شده و موقعیت آنها نسبت به سیستمهای شکل‌زای ایران

نتایج و بحث

پس از انتخاب حوضه‌ها، برای مشخص شدن شکل آنها از نظر کروی یا کشیده بودن، در ابتدا نمایه‌های ضریب فشردگی یا گراولیوس و نسبت دایره ای برای ۴۰ حوضه تعیین شد. جدول ۱ متوسط ضریب فشردگی و نسبت دایره ای را برای ۴ گروه حوضه نمایش می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد حوضه‌های حرارتی-رطوبتی بیشترین ضریب گراولیوس را در بین حوضه‌ها دارند که این امر بیان کننده بیشتر بودن میزان کشیدگی در این حوضه‌هاست و پس از آن به ترتیب

حوضه‌های حرارتی، برودتی و رطوبتی رتبه‌های بعدی را دارند. در زمینه نسبت دایره ای، کمترین میزان مربوط به حوضه‌های حرارتی-رطوبتی است که این شاخص نیز هر چه کمتر باشد نشان از بیشتر بودن میزان کشیدگی و کمتر بودن کرویت حوضه‌ها دارد. این نسبت هم به ترتیب با نزدیکتر شدن به حوضه‌های رطوبتی کمتر می‌شود و نتایج مربوط به ضریب گراولیوس را تایید می‌کند.

جدول ۱: میانگین نمایه‌های ضریب فشردگی و نسبت دایره ای برای حوضه‌های واقع در چهار سیستم شکل‌زا

حوضه‌ها	میانگین نسبت دایره ای	میانگین ضریب فشردگی (گراولوس)
حرارتی- رطوبتی	۰/۱۷۰۶۷۱	۲/۵۰۵۹۹۵
حرارتی	۰/۲۱۲۴۵۴	۲/۱۹۰۶۲۹
برودتی	۰/۲۳۵۹۴۱	۲/۰۴۲۹۱۸
رطوبتی	۰/۳۳۸۲۷۳	۱/۷۸۴۹۸۵

در حوضه‌های واقع در سیستم شکل‌زای رطوبتی، همبستگی بالایی بین دو متغیر دیده می‌شود (۰/۹۶۷). توان معادله آلومتری برای طول رود اصلی و مساحت حوضه کمترین مقدار (۰/۵۲۸) را دارد که نشان می‌دهد حوضه‌های رطوبتی حین رشد نسبت به سایر حوضه‌ها کمترین افزایش کشیدگی را دارند (شکل‌های ۳ و ۴) و با توجه به نسبت d/h آنها که به ۲ نزدیک است به نظر می‌رسد بیشتر به سمت ویژگیهای فرکتالی تمایل دارند (جدول ۲).

در حوضه‌های حاضر در سیستم شکل‌زای برودتی، توان معادله هک کمی بیشتر از حوضه‌های رطوبتی است و افزایش طول رود اصلی در مقایسه با سیستم‌های حرارتی- رطوبتی و حرارتی هماهنگی بیشتری با افزایش مساحت حوضه دارد (جدول ۲). البته این هماهنگی به قدری نیست که وضعیت ایزومتری کامل حاصل شود. توان ۰/۵۳۴ نشان می‌دهد که این حوضه‌ها نیز با گذشت زمان مقداری طویل می‌شوند (شکل‌های ۳ و ۴) و همانند حوضه‌های رطوبتی با توجه به این که نسبت d/h در آنها به ۲ نزدیک است این حوضه‌ها نیز تا حدی تمایل به بروز ویژگیهای فرکتالی دارند. رابطه به دست آمده برای این حوضه‌ها در سطح ۹۵٪ معنی دار است و همبستگی بالایی (۰/۹۷۵) بین طول رود اصلی و مساحت حوضه آن وجود دارد.

سپس روابط موجود میان طول رود اصلی و مساحت حوضه در هر سیستم شکل‌زا در قالب مدل‌های رگرسیونی مورد تحلیل قرار گرفت و نتایج بدست آمده برای هر گروه از حوضه‌ها با یکدیگر مقایسه شد و نتایجی که در ادامه می‌آید حاصل گردید: از آنجایی که رابطه مورد مطالعه از نوع رابطه بین طول و مساحت است بنابراین ارتباط آنها به صورت ایزومتری^۱ به شکل $I = a^{0.5}$ خواهد بود. حال اگر توان این معادله از ۰/۵ فاصله یابد این رابطه شکل آلومتری به خود می‌گیرد و از حالت ایزومتری خارج می‌شود. بررسی فواصل اطمینان نشان می‌دهد که تمام توانهای معادله آلومتری در هر یک از ۴ سیستم شکل‌زای ایران کم و بیش با ایزومتری (۰/۵) فاصله دارند (شکل ۳). ثابت شده است که رابطه طول رود اصلی (I) با طول حوضه (L) به صورت زیر است (Dodds, 2000):

$$I \propto L^d$$

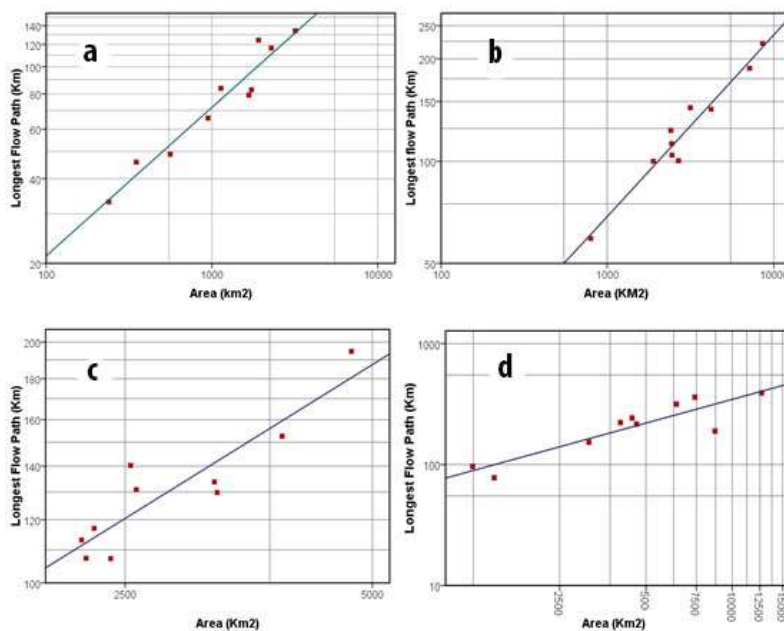
$$1/1 \leq d \leq 1/0$$

اگر $d/h = 2$ حوضه خودهمانند است و ویژگیهای فرکتالی را از خود بروز می‌دهد اما اگر $d/h < 2$ حوضه در حال طویل شدن است.

^۱- اگر در فرمی تغییری ایجاد شود ولی تغییر اندازه سبب تغییر در شکل نشود به این تغییر ایزومتری گفته می‌شود.

در حوضه‌های حرارتی ایران، نتایج به دست آمده از مدل رگرسیون بین مساحت‌های حوضه‌های ده گانه و طول رود اصلی آنها نشان می‌دهد که رابطه بین دو متغیر با همبستگی بالا (۰/۹۰۵) یک رابطه آلومتریک است که با $P < ۰/۰۵$ معنی دار است (جدول ۲).
توان این معادله یعنی ۰/۶۳۸ در محدوده بالایی توانهای معادله هک قرار می‌گیرد همچنین نسبت

در حوضه‌های حرارتی ایران، نتایج به دست آمده از مدل رگرسیون بین مساحت‌های حوضه‌های ده گانه و طول رود اصلی آنها نشان می‌دهد که رابطه بین دو متغیر با همبستگی بالا (۰/۹۰۵) یک رابطه آلومتریک است که با $P < ۰/۰۵$ معنی دار است (جدول ۲).
توان این معادله یعنی ۰/۶۳۸ در محدوده بالایی توانهای معادله هک قرار می‌گیرد همچنین نسبت

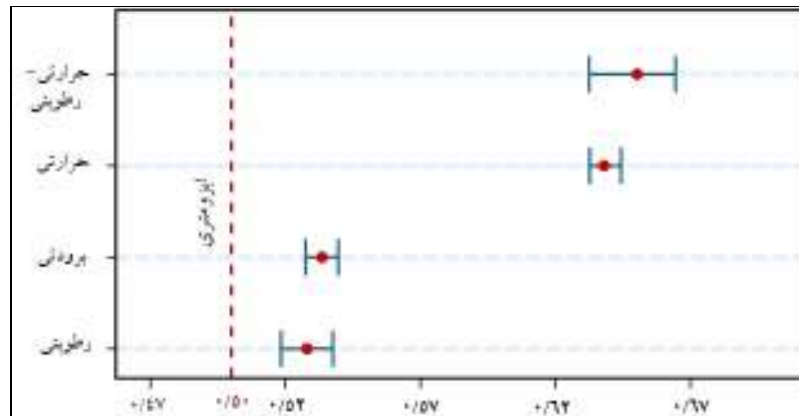
شکل ۳: رابطه بین طول رود اصلی و مساحت حوضه در چهار سیستم شکل‌زا a- رطوبتی. b- برودتی. c- حرارتی. d- حرارتی - رطوبتی

سایر سیستم‌های شکل‌زا قرار دارند سریع‌تر است (جدول ۲). طول رود اصلی و مساحت حوضه همبستگی مناسبی دارند (۰/۹۰۰) و این معادله در سطح ۹۵٪ معنی دار است (شکل‌های ۳ و ۴).

حوضه‌های انتخابی در سیستم حرارتی - رطوبتی، بالاترین توان معادله آلومتری یعنی ۰/۶۵۰ را در این تحقیق به خود اختصاص دادند. این توان نیز در محدوده بالایی توانهای معادله هک قرار دارد و نیز نسبت $d/h = ۱/۶۹۲$ نشان می‌دهد سرعت طولیل شدن حوضه‌ها در این سیستم شکل‌زا از حوضه‌هایی که در

جدول ۲: مقایسه مدل‌های به دست آمده برای ۴۰ حوضه در سیستمهای شکل‌زای چهارگانه ایران

نوع حوضه	توان (h)	نسبت d/h	R	P-value
رطوبتی	۰/۵۲۸	۱/۹۸۸	۰/۹۶۷	۰/۰۰۰
برودتی	۰/۵۳۴	۱/۹۸۵	۰/۹۷۵	۰/۰۰۰
حرارتی	۰/۶۳۸	۱/۷۳۰	۰/۹۰۵	۰/۰۰۰
حرارتی- رطوبتی	۰/۶۵۰	۱/۶۹۲	۰/۹۰۰	۰/۰۰۰

شکل ۴: محدوده اطمینان ۹۵٪ برای توان‌های معادله آلومتری در ۴ سیستم شکل‌زای ایران

نتیجه‌گیری

در مجموع نتایج به دست آمده از این بررسی را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

- طول رودخانه اصلی و رابطه آن با مساحت حوضه نکات مهمی را در رابطه با شکل و ابعاد حوضه آبریز مشخص می‌کند.

- همانطور که قبلاً عنوان شد در حوضه‌های آبریز طبیعی توان معادله هک دارای محدوده تقریباً معینی است (بین ۰/۵ تا ۰/۷) و در واقع در حالت تعادل محدوده ویژه‌ای برای این شاخص وجود دارد و چنانچه توان معادله از این محدوده انحراف زیادی را نشان دهد حوضه از حالت تعادل خارج می‌شود.

- در تمامی سیستم‌های شکل‌زا حوضه‌های کوچک شکل متفاوتی نسبت به حوضه‌های بزرگتر

دارند این امر به ویژه در حوضه‌های حرارتی و

حرارتی - رطوبتی محسوس تر است.

- طول رود اصلی در این سیستمهای شکل‌زا سریع تر از مساحت حوضه رشد می‌کند. این رشد به ترتیب در حوضه‌های حرارتی- رطوبتی سپس در حرارتی بعد از آن در برودتی و در نهایت در حوضه‌های رطوبتی دیده می‌شود و در نتیجه، نسبت مساحت/طول رود اصلی در سیستم‌های شکل‌زای ۴ گانه ایران متفاوت است (حرارتی- رطوبتی < حرارتی < برودتی < رطوبتی).

بنابراین طبیعت آلومتریک رشد حوضه‌ها (بویژه حوضه‌های واقع در سیستم حرارتی- رطوبتی و حرارتی) بر پایه مطالعه مجموعه‌ای از حوضه‌های موجود در سیستمهای شکل‌زای متفاوت اثبات می‌شود. روابط آلومتریک در حوضه‌های آبریز اطلاعات

منابع

انتظاری، مژگان، (۱۳۹۰)، تأثیرات چاله‌های حرارتی و برودتی بر زمین لغزش‌های استان اصفهان، رساله دکتری، به راهنمایی رامشت، محمد حسین و عبدالله سیف، دانشگاه اصفهان، گروه جغرافیای طبیعی.

رامشت، محمد حسین، (۱۳۸۸)، نقشه‌های ژئومورفولوژی (نماها و مجازها)، انتشارات سمت، تهران، ۱۹۰ ص.

زمردیان، محمد جعفر، (۱۳۸۷)، ژئومورفولوژی ایران فرایندهای اقلیمی و دینامیک‌های بیرونی، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ چهارم، مشهد، ۲۶۸ ص.

عباسی، علیرضا، (۱۳۸۷)، ویژگی‌ها و پراکندگی فضائی مخروطه افکنه‌های بزرگ ایران و رابطه آن با سیستم‌های شکل‌زای اقلیمی، رساله دکتری، به راهنمایی رامشت، محمد حسین، دانشگاه اصفهان، گروه جغرافیای طبیعی.

علیزاده، امین، (۱۳۸۳)، اصول هیدرولوژی کاربردی، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ هفدهم، مشهد، ۸۱۵ ص.

مختاری، داوود، کرمی، فریبا و بیاتی، مریم، (۱۳۸۶)، اشکال مختلف مخروط افکنه‌ای در اطراف توده کوهستانی میشوداغ (شمال غرب ایران) با تأکید بر نقش فعالیتهای تکتونیکی کواترنر در ایجاد آنها، فصلنامه مدرس علوم انسانی، ۵۳، تهران، صص ۲۹۲-۲۵۷.

بارزشی پیرامون وضعیت حوضه و پیش بینی شرایط حوضه در اختیار ما قرار می دهد. زیرا تأثیر شکل حوضه بر وضعیت حوضه از نظر رواناب سطحی و هیدروگراف سیل محرز است. هیدروگراف خروجی از حوضه‌هایی با شکل‌های متفاوت، هم از نظر تداوم سیل و هم از نظر دبی ماکزیمم با یکدیگر متفاوتند (علیزاده، ۱۳۸۳). با افزایش طول رود اصلی و کشیده شدن حوضه تغییرات هیدرولوژیکی در حوضه رخ می دهد از جمله این که زمان تداوم و زمان تمرکز حوضه افزایش می یابد و دبی ماکزیمم کاهش می یابد این بدان معناست که زمان بیشتری برای رسیدن به اوج هیدروگراف لازم است.

همانطور که در بالا اشاره شد در تمام سیستم‌های شکل‌زای ایران رابطه به دست آمده نشان از اثر سیستم شکل‌زا بر رابطه مساحت و طول رود اصلی دارد. بنابراین روابط آلومتریک در حوضه‌های آبریز که یکی از مولفه‌های موثر در شکل حوضه‌ها می‌باشند، از ساختار سیستم شکل‌زایی که در قلمرو آن قرار می گیرد تبعیت می کند و در واقع یکی از عوامل موثر در شکل حوضه‌های آبریز اثرات اقلیمی در قالب سیستم‌های شکل‌زاست که سبب می‌شود شکل حوضه‌ها در هر سیستمی تا اندازه ای مشخص باشد و ثانيا در مراحل مختلف رشد به صورتی قابل پیش بینی تغییر نماید. همانطور که اشاره شد سیستم‌های شکل‌زا فقط یکی از عوامل موثر بر شکل حوضه‌ها می‌باشند بنابراین پیشنهاد می‌شود در آینده تحقیقات بیشتری پیرامون سایر عوامل تأثیرگذار صورت گیرد تا در رابطه با سهم سیستم‌های شکل‌زا در شکل حوضه‌های آبریز با قطعیت بیشتری اظهار نظر شود.

- Hickson, T., B. Hecht. (1991). Allometric analysis of natural drainage nets in the formation of design criteria for wetland mitigation swales Yosemite Lake, Merced County, Consulting report prepared for Blue Star Resorts, p. 36.
- Horton, R. E. (1945). Erosional development of streams and their drainage basins: hydrophysical approach to quantitative morphology. *Geological Society of America Bulletin*, 56: 275-370.
- Huxley, J.S. (1932). *Problems of Relative Growth* New York. The Dial Press, 274 p.
- Huxley, J.S., G. Teissier. (1936). Terminology of Relative Growth. *Nature Geoscience*, v. 137: 780-781.
- Mîndrescu, M., I.S. Evans. (2014). Cirque form and development in Romania: Allometry and the buzzsaw hypothesis. *Geomorphology*, V. 208: 117-136.
- Mosley, M.P., R.S. Parker. (1972). Allometric Growth: A Useful Concept in Geomorphology? *Geological Society of America Bulletin*, v. 83: 3669-3674.
- Olyphant, G.A. (1981). Allometry and cirque evolution. *Geological Society of America Bulletin*, v. 92: 679-685.
- Rigon, R, I.Rodriguez-Iturbe, A. Maritan, A. Giacometti, D.G.Tarboton, and A.Rinaldo. (1996). On Hack's law. *Water Resources Research*, v. 32: 3367-3374.
- West, B. J, D. West. (2012). Fractional dynamics of allometry, *Fractional*
- Bull, W.B. (1975). Allometric change of landforms. *Geological Society of America Bulletin*, v. 86: 1489-1498.
- Bull, W.B. (1977). The alluvial-fan environment. *Progress in Physical Geography*, v. 1: 222-270.
- Dodds, P.S. (2000). *Geometry of River Networks*, Massachusetts Institute of Technology.
- Dodds, P.S., D.H. Rothman. (2000). Geometry of river networks. I. Scaling, fluctuations, and deviations. *Physical Review E*, v. 63: 0161151-01611513.
- Evans, I.S. (2009). Allometric Development of Glacial Cirques: An Application of Specific Geomorphometry in Purves, R., Gruber, S., Straumann, R., and Hengl, T., eds., *Geomorphometry 2009*, Zurich: 248-253.
- Evans, I. S. (2012). Geomorphometry and landform mapping: What is a landform? *Geomorphology*, v. 137(1):94-106.
- Gayon, J. (2000). History of the Concept of Allometry. *American Zoologist*, v. 4: 748-758.
- Gould, S.J. (1971). Geometric Similarity in Allometric Growth: Contribution to Problem of Scaling in Evolution of Siz. *American Naturalist*, v. 105: 113-136.
- Hack, J.T. (1957). Studies of longitudinal profiles in Virginia and Maryland. *U.S. Geol. Surv. Prof. Pap.*, v. 294-B.

- growth and steady state in open systems. Geological Society of America Bulletin, v. 77: 431-434.
- Wolinsky, M.A., D.A. Edmonds, J. Martin, and C. Paola. (2010). Delta allometry: Growth laws for river deltas. Geophysical Research Letters, v. 37: L21403.
- Calculus and Applied Analysis, v, 15 (1): 70- 96.
- White, J.F., S.J. Gould. (1965). Interpretation of the Coefficient in the Allometric Equation. The American Naturalist, v. 99: 5-18.
- Woldenberg, M.J. (1966). Horton's laws justified in terms of allometric